

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

פרשת יתרו, תשס"ג
מספר 480מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

מדוע לא העיר דמא בן נתינה את אביו?

"מצות עשה גדולה" ו"חמורה שבחמורות"¹ היא מצוות כיבוד אב ואם, שנצטוונו עליה במעמד הר סיני המתואר בפרשתנו, ככתוב: "כבד את אביך ואת אמך" (כ, יב).¹ ברצוננו לדון כאן באחד המעשים המפורסמים, המשמשים דוגמה ומופת לכיבוד אב ואם, ולעסוק בבעיה אחת שנתעוררה אודותיו בספרות הרבנית. הנה לשונו (בבלי, קידושין לא, ע"א):²

שאלו את ר' אליעזר: עד היכן כיבוד אב ואם? אמר להם: צאו וראו מה עשה עובד כוכבים אחד לאביו באשקלון, ודמא בן נתינה שמו. בקשו ממנו חכמים אבנים לאפוד בששים ריבוא שטר, ורב כהנא מתני: בשמונים ריבוא, והיה מפתח מונח תחת מראשותיו של אביו, ולא ציערו. לשנה האחרת נתן הקב"ה שכרו, שנולדה לו פרה אדומה בעדרו. נכנסו חכמי ישראל אצלו, אמר להם: יודע אני בכם, שאם אני מבקש מכם כל ממון שבעולם אתם נותנין לי, אלא אין אני מבקש מכם אלא אותו ממון שהפסדתי בשביל כבוד אבא.

סיפור זה הובא בתלמוד כתשובה הלכתית-מעשית לשאלה: "עד היכן כיבוד אב ואם",³ ודווקא משום כך תמהו רבותינו הראשונים וטענו⁴ כי התנהגות דמא, לכאורה, איננה הולמת את ההלכה המקובלת! להלכה,⁵ חובת כיבוד היא "משל אב". לאמור: ההוצאות הכספיות עבור מצוות כיבוד

¹ ראה: ירושלמי פאה, פ"א, ה"א; רמב"ם, הל' ממרים, פ"ו ה"א.

² בנוסף למצווה זו נצטוונו על מורא אב ואם: "איש אמו ואביו תיראו" (ויק' יט, ג). על אופן קיומן של מצוות אלו שנינו בספרא (קדושים, פרשתא א): "איזו היא מורא - לא ישב במקומו ולא מדבר במקומו ולא סותר את דבריו. אי זהו כיבוד - מאכיל ומשקה, מלביש ומכסה מכניס ומוציא". ההבדל בין שתי המצוות הוא ש'כיבוד' הוא ב'קום עשה', ו'מורא' הוא ב'שב ואל תעשה'. ראה: רא"א שיף ממינסק, **תועפות ראם**, על ספר יראים, מצוה רכא-רכב, ד. אבל, יש הסבורים שכבוד הוא מעשים בפועל, ואילו מורא הוא בלב, ראה: רי"מ הלוי עפשטיין, **ערוך השלחן**, יו"ד, סי' רמ, ח.

³ מעשה זה מופיע בנוסח שונה בירושלמי פאה, פ"א ה"א (וכנוסח זה בשינויים, בפסיקתא רבתי, כג-כד; דברים רבה, א, טו). על הנוסח השונה, משמעות ההבדלים ומסרי הסיפורים, ראה: י' פרנקל, **עיונים בעולמו הרוחני של סיפור האגדה**, ת"א תשמ"א, עמ' 141-144; ע' סמואל, "כיבוד אב ואם של דמא בן נתינה", **דרך אפרתה**, ג (תשנ"ג), עמ' 75-83; מ' לביא, "גוי למופת - סיפורי דמה בן נתינה", **דעות**, 10 (תשס"א), עמ' 34-37.

⁴ לכאורה, מעשה דמא איננו כיבוד אלא מורא, שהרי הוא נמנע מלצער את אביו, ולפי ההגדרות (לעיל הערה 2), הדבר נחשב למורא. ובאמת, רר"ח הכהן, **פרחי כהונה**, מהד' מחודשת, ירושלים תשנ"ב, קידושין שם, כתב כי "בלשון בני אדם הכל נכלל בלשון כבוד", ע"ש. ולפי זה, לשון הברייתא "כיבוד" איננו בדווקא. אבל, רי"פ פערלא, בפירושו לספר המצוות לרס"ג, ח"א, ווארשא תער"ב, עשין ט, דף צז ע"ב-ע"ג, כתב, כי בכל מקום שעובר על מצוות עשה של מורא, עובר ג"כ על מצוות עשה של כיבוד, שהרי מזלזל ופוגע בכבוד אביו, ולדעתו, לשון הברייתא "כיבוד" הוא מדוקדק.

⁵ ראה: תוספות רבנו שמואל ב"ר יצחק (בתוך: שיטת הקדמונים לקידושין), מהד' רמ"י הכהן בלוי, ניו-יורק תשל"ו, קידושין לא, ע"א; רמב"ן שם; תוספות הרא"ש שם; ריטב"א, קידושין לב, ע"א; חידושין לקידושין, פירוש רבינו ברוך ב"ר שמואל הספרדי (בתוך אור הגנוז, ח"א), מהד' ר"א שושנה, ירושלים תשנ"ט, עמ' רפא-רפג; ר"ן (על הרי"ף), שם; נימוקי יוסף (בתוך שיטת הקדמונים הנ"ל), עמ' קעט, קידושין שם. וראה להלן הערה 9.

כעולה מקידושין לב, ע"א, ראה: רמב"ם, הל' ממרים, פ"ו ה"ג; טור, או"ת, סי' רמ, ה; שו"ע שם (ובהערה הבאה).

הורים אינן מוטלות על הבנים אלא על ההורים.⁶ ומכאן התימה, כיצד מהווה המעשה בדמא דוגמה ומופת לכיבוד אב ואם, והרי דמא הפסיד ממון רב כדי שלא להעיר את אביו משנתו, ולמעשה אין הבן מחויב להפסיד ממון?⁷

בישוב קושי זה, חידשו הראשונים שתי הבחנות: האחת - יש הבדל בין הפסד ממון לבין מניעת רווח. כלומר, דווקא בהוצאות כספיות אין הבן מחויב בשביל כיבוד הוריו, אבל הוא מחויב בהימנעות מרווח, וכך נהג דמא אשר נמנע מלבצע את העסקה שהוצעה לו. ההבחנה השנייה - יש הבדל בין מתן כבוד לבין מניעת צער. כלומר, בן אינו חייב לכבד את ההורה משל עצמו, "אבל כדי שלא לצער, יש לו לאבד כל ממון שבעולם" (הר"ן, הערה 5). כך נהג דמא אשר איבד ממון רב, כדי שלא להקיץ את אביו משנתו ולצער.⁸

מנגד היו שאמרו⁹ כי אין הכרח בהבחנות אלו, וניתן לומר כי לא נהג דמא לפי ההלכה, אלא לפנים משורת הדין בלבד! לגישה זו, בתשובה שהשיב ר"א לשאלה "עד היכן כיבוד אב ואם", אין הכוונה ל"עד היכן" מחויב כל אחד, אלא "עד היכן" משובחים מעשי הבן ונחשבים בכלל מצוות כיבוד.

לאחר כל התירוצים הללו עדיין קשה. אם כל רצונו של דמא היה שלא לצער את אביו, היה עליו להעירו דווקא ולבצע את העסקה! שהרי אין לך אב שאינו שמח ברווחת בנו ובהצלחתו, וכל אב היה מוכן שבנו יעירנו משנתו אם על ידי כך ישתכר בנו, ולבטח אם יזכה ברווח גדול! מה ראה אפוא דמא שלא להעיר את אביו בגלל צער היקיצה? - אדרבה ואדרבה, היה לו לדמא לשער, שהצער שיהיה לאביו מאוחר יותר, כשיוודע לו על הפסד בנו,¹⁰ יהיה גדול ורב לאין ערוך! ובעיקר קשה, על מה ולמה הורונו חכמים כי ראוי לנו ללמוד מדמא ויש להתנהג כמותו בכל מקרה דומה?¹¹

לבעיה זו ייתכנו כמה פתרונות. יש שאמרו¹² כי באמת מעשהו של דמא איננו משקף כלל את ההנהגה הרצויה על פי דין, אלא הוא מהווה דוגמה ל"קיבול שכר" בלבד. משום כך לא הסתפק ר"א בתיאור מעשה הכיבוד, אלא הוסיף וסיפר "לשנה האחרת נתן הקב"ה שכרו", לפי שעל גודל השכר של כיבוד הורים הוא נשאל, ועל כך השיב. ויש שאמרו¹³ כי אביו של דמא לא היה שפוי בדעתו,¹⁴ ולא היה נהנה מרווח בנו, ומשום כך נמנע דמא מלהעירו. משני הביאורים הללו עולה, כי כאשר האב הוא בר דעת, הסברא מחייבת שיקיצוהו משנתו,¹⁵ "כיון שהנאתו מריוח הבן עדיף לו מהנאת השניה!"¹⁶ על תירוצים אלו יש להוסיף, כי ייתכן שמה שהנחה כאן את דמא היה שיקול של 'סימן משמים',¹⁷

⁶ יודגש, כי הלכה זו אמורה רק כאשר יש לאב ולאם ממון. אבל, אם הם עניים חייב הבן לפרנסם מממונו. ראה: שאילתות, פר' יתרו, שאילתא נו; הלכות גדולות, סי' נו, ה' כיבוד או"א; רי"ף, קידושין שם; תוספות, שם לב, ע"א, ד"ה אורו; רא"ש שם, פ"א, נ, ועוד רבים. ניתן אפוא להציע, כי אביו של דמא לא היה מסוגל לכלכל את עצמו באותו זמן (ומשום כך היה ישן בבית דמא בנו), ובמצב שכזה ההוצאות כולן אכן מוטלות על הבן!

⁷ לדעת החוקרים, ההלכה הקדומה, כעולה מן המקורות התנאיים, הייתה "משל בן" (וכן במזרח הקדום ובחברות הים-תיכוניות הקדומות). המפנה בעניין זה חל בתקופת האמוראים, ובעיקר בבבל, ואז נקבעה ההלכה "משל אב". ראה בהרחבה: G. Blidstein, *Honor Thy Father and Mother*, New York, 1975, pp. 60-67. לפי גישה זו יש לומר, כי מעשהו של דמא משקף את ההלכה הקדומה, לפיה באמת מחויב היה הבן להפסיד מממונו שלו לשם כיבוד אב.

⁸ יש שכתבו שצער האב הוא בכלל מצות מורא, ראה: ר"י איסרלין, תרומת הדשן, סי' מ. לפי"ז האמור בגמ' "משל אב" הוא ביחס למצות כיבוד. אבל למצות מורא חייב לאבד כל ממנו. ראה: רי"פ פערלא (לעיל הערה 3), דף קג ע"א - קד ע"ב.

⁹ ראה: שיטה לא נודע למי, על מסכת קידושין, מהד' רד"ב הפטקה, ב"ב תשנ"ד, קידושין לב, ע"א, עמ' קכב; ר"י קארו, בית יוסף, יו"ד, סי' רמ, סע' ה; כסף משנה, ה' ממרים, פ"ו ה"ז.

¹⁰ גם אם לא נתכוון דמא ליידע את אביו על אשר אירע, וגם אם איש מלבדו לא ידע על האירוע וממילא לא היה נגרם לאביו כל צער על הפסדו, עדיין הקושיה במקומה: כלום לא עדיף שייגרם לאבא צער מועט של יקיצה, אם על ידי כך תיגרם לו שמחה גדולה ומרובה ברווח בנו? ומה ראה, אפוא, דמא למנוע שמחה זו מאביו?

¹¹ ואכן, במקרה שאיננו דומה, היינו כאשר האב הוא שיפסיד מכספו אם לא תבצע העסקה (בשונה מן המקרה שלפנינו שמדובר בכספי הבן), או אז, מחויב הבן להעיר את אביו! ראה: ר"י החסיד, ספר חסידים, מהד' ר"ר מרגליות, סי' שלו.

¹² ראה: רי"י פאלק, פני יהושע, קידושין שם.

¹³ ראה: ר"מ פיינשטיין, דברות משה, ניו-יורק תשל"ט, קידושין, עמ' תקכז, הערה יז. בעל ערוך השלחן (לעיל הערה 1), סי' רמ, מ, הרחיב יסוד זה וכתב: "ואולי הכל לפי מה שהוא אדם". לאמור: בכל מקרה שיוודע הבן (או משער) שלא יינהג אביו מרווחיו, ולא דווקא כשאינו שפוי, אלא גם מחמת שיקולים שונים של אביו.

¹⁴ על אמו נאמר מפורשות שהייתה "חסרת דעת", ראה: דברים רבה, א, טו; הובא בתוספות, קידושין שם, ד"ה ובאת. בערוך השלחן שם, כתב: "ומ"מ טוב יותר להקיצו ע"י אחר ולא ע"י עצמו, וכמדומני שכן מנהג וכן נכון לעשות".

¹⁵ לשון ר"מ פיינשטיין, לעיל הערה 14. ובפני יהושע שם: "דרווחא כי האי עדיפא לאינש מצערנו דהיקיצה משנתו".

¹⁶ על 'שפת שמים' זו ושלל דוגמאות לה מן הספרות התלמודית והמדרשית ומן הספרות הרבנית, ראה מאמרי: "מדוע נענע מלאך המוות את האילנות בפטירת דוד המלך?", שמעתין 150 (תשס"ג), עמ' 304-305, ובהערות שם.

לאמור: העובדה שחכמי ישראל באו לביתו של דמא בעיתוי שכזה¹⁸ - דווקא בזמן שאביו היה ישן,¹⁹ ודווקא בשעה שהמפתח היה מונח תחת מראשותיו, אפשר ששימשה לדמא כאות וכסימן משמים, שעליו להימנע מן העסקה!²⁰ בזאת יוסבר יפה מפני מה אמר לחכמים כעבור שנה, כשנולדה פרה אדומה בעדרו: "אין אני מבקש מכם אלא אותו ממון שהפסדתי בשביל כבוד אבא". שכן, באירוע חריג ונדיר זה ראה סימן נוסף משמים, שהבהיר לו למפרע שאותו סכום כסף שנזדמן שנה קודם לכן עד פתח ביתו, באמת הועד לו ממרומים, אלא שעדיין לא הגיע זמנו. אבל עתה, שסובבו משמים את הולדת הפרה יקרת הערך בעדרו, נתברר לדמא שבאה העת הראויה לזכייתו, ולכן ביקש דווקא את הסכום הזה!²¹

זאת ועוד, ייתכן שבמעשהו של דמא ישנו ביטוי דומה להנהגה הנעלה והמרוממת, שכבר ראינוה אצל משה רבנו. משה נדרש ע"י האלוקים לשוב למצרים ולהיות גואלם של ישראל, ובכל זאת הוא סירב ללכת בשליחות זו, וביארו רבותינו בשמות רבה (ג, טז):

סבור אתה שהיה מעכב משה לילך? אינו כן, אלא כמכבד לאהרן, שהיה משה אומר: עד שלא עמדתי היה אהרן אחי מתנבא להם במצרים שמונים שנה... אמר משה: עכשיו אכנס בתחומו של אחי ויהיה מיצר, בשביל כך לא היה מבקש לילך.

על שיקולו של משה הקשו חכמי המוסר: היאך חשש לצערו של אהרן אחיו, ולא לצערם של כל ישראל, אשר גאולת נפשם מיד מצרים הייתה תלויה בשליחותו זאת?! ובפרט, שכבר אמר הקב"ה למשה (ויקרא רבה, א, ה): "אם אין אתה גואלם, אין אחר גואלם" ויישבו:²² "מזה יש ללמוד לימוד נפלא, עד כמה שאדם צריך להתאמץ לא לפגוע בכבוד השני, ולא יורה היתר לעצמו בשום חשבונות וסברות, אפילו צודקות, מחשש שאולי הסברות הן כוזבות, ואפילו הן חשבונות של מצוה!" על דברים אלו יש להוסיף, כי אפשר שמשה, בגדולת נפשו ובאצילות מידותיו, פשוט לא היה מסוגל לעשות מעשה שיפגע באחיו הגדול אהרן ויצערנו,²³ אף לא בתנאים המיוחדים שנוצרו אז עבור עם ישראל!

אמור מעתה, אפשר שגם במעשהו של דמא נתגלמו מעלות אלו. לאמור: שום סברא לא נתקבלה על לבו כישרה וכמוצדקת נוכח צערו המידי של אביו. ויתרה מזאת, כה יקר בעיניו היה כבוד אביו שלא היה בכוחו לעשות כל מעשה שיצערנו, גם לא במקרה שהדבר כדאי ומשתלם. לא בכדי ציינוהו רבותינו לשבח, וממנו הורו לדורות כולם: "עד היכן כיבוד אב ואם"!

ד"ר בעז שפיגל
המחלקה לתלמוד

¹⁸ על עיתוי כסימן משמים, ראה: מו"ק יז, ע"א, שאמר ר' זירא: "מאי דקמן דאתא האידינא האי סבא בבי מדרשא"; וראה גם: ב"ב קלג ע"ב, המסופר על רבא ורב עיליש.

¹⁹ על הירדמותו של אדם כסימן משמים, ראה למשל, בברכות ז, ע"א, המסופר על ריב"ל: "כי מטא ההיא שעתא ניים" (=כשבאה אותה שעה - נרדם).

²⁰ לפי המסופר בירושלמי (פאה, פ"א ה"א), הייתה זו האבן של בנימין באבני החושן (ישפה) שרצו חכמים לקנות. ייתכן שגם זה היווה עבור דמא סימן, שעליו להימנע מלהעיר את אביו ומלצערו, שהרי אין לך סיפור בתורה המדגיש את הזיהירות הבנים בצער האבא כסיפור בנימין (ראה במיוחד דברי יהודה ליוסף, בבראשית מד, כו-לד).

²¹ להסברים אחרים בכוונת דמא ובשיקוליו, ראה: מהרש"א, ע"ז כד, ע"א, ד"ה לשנה אחרת.

²² ראה: רד"מ רובמן, זכרון מאיר, ח"ב, ירושלים תשל"ח, עמ' טו-טז.

²³ ראה: רי"ל חסמן, אור יהל, ח"ג, פר' שמות, עמ' צ-צא, שייחס זאת להקפדת משה על מצוות כיבוד האב הגדול.